

Franciszek Wolnik

Biblioteka i księgozbiór cystersów z Rud

Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych 1 (36), 3-26

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych
Nr 1 (36) 2013, s. 3-26
ISSN 1426-3777

Ks. FRANCISZEK WOLNIK¹

BIBLIOTEKA I KSIĘGOZBIÓR CYSTERSÓW Z RUD

Rudy² to jedno z górnośląskich opactw cysterskich. Filią Rud było opactwo w Jemielnicy³.

Rudzkie opactwo powstało w połowie XIII wieku, istniało do sekularyzacji dóbr kościelnych na Śląsku w 1810 roku. Przez wieki w wieloraki sposób przyczyniło się do rozwoju kultury Górnego Śląska⁴. Rudy zasłynęły m.in. prężnym skryptorium i bogatą biblioteką, które działały w klasztorze w okresie średniowiecza⁵.

1. Biblioteka i skryptorium

Cystersi, podobnie jak benedyktyni, prowadzili wysoko rozwinięte warsztaty pisarskie (skryptoria). Cysterskie skryptoria były

¹ Ks. dr hab., prof. Uniwersytetu Opolskiego.

² A. Barciak, J. Gorzelik, *Woszczyce-Rudy*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, pod red. A.M. Wyrwy, J. Strzelczyka, K. Kaczmarka, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, Poznań 1999, s. 361-367; S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo Cystersów w Rudach*, Wrocław 1997.

³ J. Rajman, A. Wolska, M. Wolski, *Jemielnica*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 2, dz. cyt., s. 79-89; J. Rajman, *Jemielnica. Wieś i klasztor na Górnym Śląsku*, Katowice 1995.

⁴ F. Wolnik, *Cysterskie ślady w kulturze Górnego Śląska*, w: *Korzenie wielokulturowości Śląska ze szczególnym uwzględnieniem Śląska Górnego*, pod red. A. Barciaka, Katowice – Zabrze 2009, s. 88-105.

⁵ M.L. Wójcik, *Początki skryptorium dokumentowego klasztoru Cystersów w Rudach*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, pod red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwicha, Opole 1995, s. 265-277; F. Wolnik, *Skryptorium i biblioteka rudzkich cystersów*, w: *Cystersi w Rudach*, pod red. tegoż, Opole 2009, s. 93-111; tenże, *Skriptorium und Bibliothek in Gross Rauden*, „*Annalecta Cisterciensia*” 61 (2011), s. 299-313.

swego rodzaju kancelariami, w których pracowali specjalnie wyznaczeni mnisi. Powstawały tam księgi liturgiczne wykorzystywane do sprawowania służby Bożej: graduały, antyfonarze, lekcjonarze, psalterze, mszały, rytuały, martyrologia oraz księgi typu *liber ordinarius*, a także inne dokumenty, często dokumenty fundacyjne opactwa. Szczególną rolę w działalności cysterskich skryptoriów odgrywała twórczość obituarna. Zachowane do dziś wspaniałe dzieła powstałe w cysterskich skryptoriach to bardzo cenne źródła do badań nie tylko dla historyka, ale również dla specjalistów wielu dziedzin pokrewnych.

Skryptorium u cystersów w Rudach działało prężnie już w XIII wieku. W XIV wieku zasłynął jako kopista Stefan z Oświęcimia, który przepisał w latach 1337-1339 *Collectarium*. Zachowana część średniowiecznego księgozbioru z Rud z XIII-XV wieku składa się z sześćdziesięciu jeden rękopisów i dziesięciu inkunabułów, z czego z rudzkiego skryptorium i introligatorni pochodzi pięćdziesiąt siedem rękopisów i trzy inkunabuły. Prawie wszystkie znajdują się w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Jeden kodeks przechowywany jest w klasztorze w Zwettl na terenie Austrii, gdzie znalazł się już w XV wieku.

Książki ze średniowiecznego zbioru w czterdziestu dwóch przypadkach mają wyraźnie zaznaczoną proveniencję rudzką z początku XVI wieku: w trzydziestu ośmiu rękopisach w formie skróconego znaku własności „Monarii Rauden”, w nieco zmienionej postaci zapis ten widnieje w czterech dalszych rękopisach i trzech inkunabułach. W ośmiu innych rękopisach znaki własnościowe pisane są odmiennie w różnych okresach. Pozostałe siedem rękopisów bez notek własnościowych zaliczono do średniowiecznej grupy ksiąg rudzkich na podstawie cech indywidualnych i przesłanek pośrednich⁶.

Czas powstania rudzkich rękopisów i liczbę zachowanych rękopisów z poszczególnych okresów ukazuje poniższa tabela:

⁶ S. Rybandt, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, Warszawa 1979, s. 3; tenże, *Średniowieczne opactwo Cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 10.

Wiek	Liczba zachowanych ksiąg
I połowa XIII wieku	2
II połowa XIII wieku	1
I połowa XIV wieku	3
II połowa XIV wieku	15
I połowa XV wieku	31
II połowa XV wieku	5

Datowanych kodeksów średniowiecznych zachowało się dwadzieścia trzy, rękopisy bez zapisanej daty liczą trzydzieści cztery woluminy. Dwa spośród niedatowanych pochodzą z pierwszej połowy XIII wieku, a więc sprzed osiedlenia się cystersów na Górnym Śląsku. W sumie z XIII wieku pochodzą trzy rękopisy, z XIV – osiemnaście, a z XV trzydzieści sześć rękopisów, z których trzydzieści jeden wywodzi się z pierwszej połowy tego wieku⁷.

Klasyfikacja działowa rękopisów biblioteki rudzkiej przedstawia się następująco⁸:

	Liczba egzemplarzy	%
Pisma kaznodziejskie	79	23
Teologia praktyczna	65	19
Słowniki, literatura szkolna	42	12
Liturgia	34	10
Biblia, komentarze i apokryfy	26	8
Patrystyka	24	7
Teologia spekulatywna	22	6
Prawo kanoniczne	13	4
Historia (Kościoła i świecka)	11	3
Literatura zakonna	11	3
Medycyna i alchemia	8	2
Filozofia	4	2
Pisma polityczno-polemiczne	3	1

⁷ Tenże, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 4.

⁸ Przedmiotem podziału rzeczowego w tej próbie klasyfikacji były wyodrębnione w rękopisach 342 pozycje tytułowe, z czego dla XIII wieku – dziesięć, dla XIV – 118, dla XV – 214. Woluminów w całości poświęconych jednemu tematowi było trzydzieści, z czego po dziesięć przypadło na dział biblijny i kaznodziejski; por. S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo Cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 130.

Wszystkie zachowane rękopisy otrzymały oprawę z okładek drewnianych obciągniętych skórą, nieraz barwioną. W sumie oprawy średniowieczne zachowały się w pięćdziesięciu jeden rękopisach. Oprawę sześciu z nich zdobią wyciski linijne proste i ukośne, wytłaczane strychulcem na skórze, w trzech zastosowano technikę ślepych tłoków, w sześciu nacinanie nożem. Technikę opraw nacinanych stosowano w Rudach w pierwszych trzech dekadach XV wieku. Oprawy te stanowią cenny zabytek sztuki intrologatorskiej.

W tym czasie książka była bardzo droga. Tak np. mszał z końca XIV wieku kosztował 12 grzywien, czego ekwiwalentem towarowym było szesnaście krów lub czternaście wołów, albo 1 150 kurcząt, lub 48 łokci dobrego sukna, bądź też 9 – 18 mórg gruntu uprawnego⁹.

Księgi w klasztorze przechowywano w tzw. *armarium*. Początkowo była to zwykle niewielka bezokienna wnęka przylegająca do zakrystii. Powiększanie się zbiorów powodowało konieczność powiększania *armarium*: najpierw kosztem zakrystii, którą zwykle poszerzano, później na magazynowanie książek przeznaczano osobne pomieszczenie. W XIV wieku w Rudach *armarium* mogło znajdować się we wschodnim skrzydle *claustrum*, na parterze lub na pierwszym piętrze¹⁰. Na parterze mogło to być pomieszczenie o wymiarach 3,7 m × 4,4 m, przylegające od zachodu do zakrystii¹¹.

W XV wieku kapituła generalna cystersów zachęcała opatów do urządzania w klasztorze dużych bibliotek¹².

W związku z tym, że klasztorny księgozbiór spełniał wiele zadań, był on zwykle umieszczony w kilku miejscach. Stan ten pociągał za sobą rozproszenie katalogu, a często jego brak¹³.

Wyposażenie bibliotek cysterskich nie różniło się zasadniczo od innych bibliotek klasztornych. W szafach przechowywano książki

⁹ M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947, s. 416; S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo Cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 102.

¹⁰ A. Andrzejewski, T. Grabarczyk, L. Kajzer, J. Pietrzak, *Opis i wyniki badań terenowych, w: Opactwo Cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku*, pod red. L. Kajzera, Katowice 2001, ryc. 10-25.

¹¹ A. Andrzejewski, T. Grabarczyk, L. Kajzer, J. Pietrzak, *Przemiany budowlane klasztoru cysterskiego i pałacu książąt raciborskich*, w: *Opactwo Cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku*, dz. cyt., s. 267.

¹² L. Lekai, A. Schneider, *Geschichte und Wirken der Weissen Mönche*, Köln 1958, s. 184.

¹³ K.K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa*, Wrocław 1993, s. 128.

na stojąco, inne zaś leżały na specjalnych pulpitych, jedno- lub dwustronnych¹⁴. Niektóre księgi były do pulpitu przymocowane łańcuchem.

Książki wypożyczano z biblioteki samym zakonnikom do lektury lub do przepisania, jak też na zewnątrz. W klasztorze istniały spisy wypożyczających. Za udostępnione książki żądano zastawu¹⁵.

2. Losy rudzkiego księgozbioru po kasacie opactwa w 1810 roku

W Rudach w czasie prawie sześciu wieków cystersi zgromadzili w swej klasztornej bibliotece pokaźną liczbę książek. Księgozbiór w chwili kasacji klasztoru (1810 rok) liczył ok. 10 – 12 tysięcy woluminów. Zachowany księgozbiór jest dowodem wysokiej kultury umysłowej mnichów, świadczy o ich szerokich zainteresowaniach, wychodzących poza liturgię, bibliustykę, homiletykę, patrystykę, prawo kanoniczne, teologię praktyczną i pisma ascetyczne, gdyż obejmował również dzieła z zakresu filozofii, medycyny i alchemii.

Po sekularyzacji klasztoru z tego nieskatalogowanego zbioru asystent J. Büschinga, Jan Krzysztof Friedrich, wybrał dla tworzącej się głównej biblioteki wrocławskiej sześćdziesiąt trzy rękopisy i 478 książek drukowanych¹⁶. Książki te, zapakowane w pięciu skrzyniach, wywieziono do portu na Odrze w miejscowości Turze, rzeką przetransportowano do Opola, a później do Wrocławia.

Reszta książek do 1820 roku pozostała w Rudach, po czym w 1823 roku rozdzielono je pomiędzy gimnazja w Gliwicach, w Raciborzu, w Nysie i w Opolu¹⁷. Książki te zostały też rozproszone po różnych

¹⁴ R. Witkowski, *Biblioteki klasztorne opactw cysterskich*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1: *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999, s. 156.

¹⁵ *Tamże*, s. 157.

¹⁶ S. Rybandt, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 2-3.

¹⁷ A. Potthast, *Geschichte der ehemaligen Cistercienserabtei Rauden in Oberschlesien*, Leobschütz 1858, s. 103; S. Rybandt, *Los średniowiecznego księgozbioru cystersów w Rudach po kasacie opactwa w 1810 r.*, „Roczniki Biblioteczne” 21,3-4 (1977), s. 633.

parafiach, czego przykładem może być siedemnastowieczny *Rytuał*, przechowywany obecnie w Bibliotece Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, odnaleziony współcześnie na plebanii w parafii Sternalice. Został on tam przywieziony zapewne przez rudzkiego profesora o. Bernarda Goldę, który po sekularyzacji opactwa (1810 rok) przez wiele lat był duszpasterzem w Sternalicach: najpierw wspomagał chorego proboszcza Kaspra Famulę, a później sam został tam proboszczem¹⁸.

Dowodem rozproszenia rudzkiego księgozbioru po sekularyzacji opactwa jest również modlitewnik *Exercitia pietatis*¹⁹, wydany dla członków Sodalitacji Mariańskiej, działającej przy prowadzonym przez rudzkich cystersów gimnazjum klasycznym.

Największą część księgozbioru przekazano 1 października 1823 roku nyskiej bibliotece gimnazjalnej, pozostałą zaś część (pięćdziesiąt cztery tomy) bibliotece gimnazjum w Raciborzu, która to pozyskała także szafy z biblioteki rudzkiej²⁰.

Książki teologiczne miał przejąć proboszcz z Rud, niektóre przechowano w tamtejszej bibliotece zamkowej. Część książek sprzedano na makulaturę²¹. Najcenniejsze rękopisy liturgiczne z Rud przechowywane są w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Dokumenty z rudzkiego klasztoru zachowały się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Są tam przechowywane dokumenty dotyczące działalności gospodarczej klasztoru: dziesięcin, obligacji i pożyczek, kontraktów kupna-sprzedaży wsi i innych nieruchomości, dzierżawy, prawa wyszynku, spraw spadkowych, testamentów, zmiany danin na czynsz, nadania wyższego sądownictwa, potwier-

¹⁸ A. Nowack, *Die Priester der Zisterzienserabtei Rauden OS. 1682-1810 (1856)*, Breslau 1935, s. 51-52.

¹⁹ Pełny tytuł: *Exercitia pietatis pro studiosa juventute ad ducale monasterium Raudense, sacri et exempti ordinis cisterciensis ordinata nec non pro ulteriori studiorum et morum profectu eiusdem studentis juventutis accommodata. Ex probatis authoribus collecta et concinnata. Cum facultate superiorum*. Anno MDCC. XL VII. Nissae. Typis Franciscæ Beatae Schlägelin, Viduae, Civitat, Typogr. [modlitewnik zakupiony na aukcji internetowej, w posiadaniu autora].

²⁰ A. Potthast, *Historia dawnego klasztoru Cystersów w Rudach na Górnym Śląsku*, Rudy 2008, s. 228-229.

²¹ B. Cimała, *Dobra komory raciborskiej w XIX i XX wieku*, w: *Opactwo Cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku*, dz. cyt., s. 47.

dzenia przywilejów, zwolnienia z poddaństwa, jurysdykcji kościelnej, wyboru opatów, zaświadczenia ukończenia studiów teologicznych i filozoficznych, potwierdzenia autentyczności dokumentów, kontaktów z klasztorem w Jędrzejowie²².

3. Wybrane zabytki z rudzkiego księgozbioru

3.1. Liber ordinarius

Liber ordinarius jest to powszechnie wykorzystywana w średniowieczu księga służąca do przygotowania liturgii. Zawiera ona szczegółowe informacje dotyczące celebrowania liturgii godzin, Mszy Świętej i innych nabożeństw w ciągu roku liturgicznego. Na podstawie zaleceń zawartych w *Liber ordinarius* sprawowano liturgię, posługując się wieloma różnymi księgami liturgicznymi. Do ksiąg wykorzystywanych bezpośrednio w liturgii należały: mszały, gradułały, antyfonarze, brewiarze, lekcjonarze, psalterze, agendy, rytuały, pontyfikalia, benedykcjonały, homiliarze (*sermones*), nekrologi.

Liber ordinarius podaje zwykle nie tylko rubryki, ale także incipity tekstów liturgicznych odmawianych w czasie liturgii brewiarzowej i mszalnej: antyfon, psalmów, czytań, oracji, wersetów, sponsoriów, niekiedy też zawiera tony melodii czytań, oracji, antyfon i innych śpiewów liturgicznych²³. Treść księgi uwzględnia zasadniczo układ roku liturgicznego. Dobór tekstów zawartych w księdze ukazuje specyficzny charakter danego ośrodka kościelnego: katedry, kolegiaty lub klasztoru²⁴. Opracowywane w poszczególnych diecezjach i klasztorach *libri ordinarii* wzorowały się zwykle na rzymskim *Ordo Romanus*, uwzględniając jednak lokalne zwyczaje i kultury.

Wśród zachowanych z terenu Śląska licznych kodeksów tego

²² C. Kwiatkowska, *Klasztor Cystersów w Rudach*, rep. 114, w: *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, pod red. A. Derenia, R. Żerebka, Wrocław 1996, s. 293.

²³ L. Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik*, t. 1, Freiburg 1932, s. 103-111; B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, Poznań 1989, s. 70.

²⁴ E. Foley, *The „Libri Ordinarii”: An Introduction*, „Ephemerides Liturgicae” 102 (1988), s. 129-137; tenże, *Paris. Bibliothéque Mozarine 526, the First Ordinary of the Royal Abbey of St.-Denis in France: An Edition and Commentary*, Paris 1986.

typu²⁵ znajduje się trzynaście rękopisów cysterskich²⁶, w tym również dwa egzemplarze *libri ordinarii* z opactwa rudzkiego, opracowane w jeden klocek²⁷, będące bardzo ważnym źródłem umożliwiającym nam opisanie liturgii celebrowanej w Rudach w średniowieczu. Księga jest dziełem Mikołaja Forderssreutta, profesora w Waldsassen²⁸, powstała w 1502 roku²⁹, a więc nie w rudzkim opactwie, była jednak w Rudach wykorzystywana do przygotowania liturgii³⁰.

3.2. Piętnastowieczny mszał

Mszał pochodzi z 1424 roku, zawiera 235 pergaminowych kart o wymiarach 40,8 cm × 29 cm. Mszał ten powstał w Hradec Králové³¹, od XVII wieku wykorzystywany był do sprawowania liturgii w konwencie cysterskim w Jemielnicy, a przed 1823 rokiem znalazł się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu³². Kodeks został opracowany w deski pokryte ciemnobrązową skórą zdobioną ornamentem liniowym i roślinnym. Kolofon tego kodeksu wskazuje na fakt, że kościół w Rudach nosił wezwanie Najświętszej Maryi Panny, a także św. Benedykta, św. Bernarda i św. Jana Chrzyciela.

3.3. *Expositio missae*

Cenna jest księga z grupy *expositio missae*. Kodeks zwany *expositio missae* jest to podręcznik dla duchowieństwa, który zawiera zwykle komentarz historyczny, dogmatyczny, prawny i ascetyczny do modlitw i obrzędów Mszy Świętej³³.

Z rudzkiego opactwa zachowała się jedna księga tej kategorii³⁴.

²⁵ F. Wolnik, *Diecezjalne i zakonne „libri ordinarii” źródłem do badania średniowiecznej liturgii śląskiej*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 18 (1998), s. 189-211.

²⁶ F. Wolnik, *Liturgia cystersów śląskich w średniowieczu*, Opole 2002, s. 136-147.

²⁷ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (dalej: BUWr) IO 59 k. 46r-195v i k. 249r-287v.

²⁸ Por. nota BUWr IO 59 k. 195v.

²⁹ Por. BUWr IO 59 k. 45v, 195v.

³⁰ F. Wolnik, *Służba Boża w rudzkim opactwie Cystersów*, Opole 2006, s. 13-15.

³¹ Por. H. Gawelczyk, *Służba Boża w klasztorze Cystersów w Jemielnicy od XVII wieku do sekularyzacji*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 14 (1993), s. 239.

³² W. Schenk, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2,6 (1963), s. 191.

³³ M. Zahajkiewicz, *Expositio missae*, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. F. Gryglewicza, t. 2, Lublin 1976, k. 1467-1468.

³⁴ BUWr IF 325.

Kodeks pochodzi z XIV i XV wieku³⁵, zawiera 262 karty o wymiarach 30,5 cm × 21 cm³⁶. Treść rudzkiej księgi stanowią: dzieło Alberta Wielkiego *De sacrificio missae* (k. 1v-170v), *Registrum* (k. 171r-176v), *Sermo de muliere forti* Alberta Wielkiego (k. 177r-258v) oraz dopisaną późniejszą ręką modlitwę do Najświętszej Maryi Panny *Salve preclara celorum* (k. 261r-262r).

Podobny charakter ma również kodeks *Tractatus sacerdotalis*³⁷. W inkunabule tym znajduje się m.in. słynny *Tractatus sacerdotalis* Mikołaja z Błonia, a także popularne *Expositio mysteriorum Missae et versus modus rite celebrandi* Guillelmi de Gouda OFM³⁸.

3.4. Homiliarze (sermones)

W Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu zachował się bardzo bogaty i niezwykle cenny zbiór dwudziestu jeden homiliarzy wykorzystywanych w liturgii w rudzkim klasztorze.

Cystersi nie byli zakonem kaznodziejskim, jednak w ich zbiorach zachowały się dzieła z kategorii *sermones*. Wykorzystywano je w średniowieczu w homiliach głoszonych przez opata w uroczystości, w które jego obowiązkiem było głoszenie homilii w kościele lub kapitułarzu, natomiast w czasach nowożytnych, kiedy cystersi zajęli się duszpasterstwem parafialnym – w czasie liturgii parafialnej.

Rudzkie księgi homiletyczne czekają na szczegółową analizę. Ogólnie można zauważyć, że zawierają one kazania klasyków homiletyki: św. Augustyna³⁹, św. Tomasza z Akwinu⁴⁰, Hugona od św. Wiktora⁴¹, św. Alberta Wielkiego⁴², św. Bernarda⁴³, Jakuba z Voragi-

³⁵ Por. nota na k. 1r: *Ex libris monasterii Raudensis*.

³⁶ S. Rybandt, *Katalog ksiąg zachowanych w średniowiecznej bibliotece cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 34-35.

³⁷ BUWr XV Q 890.

³⁸ Autorem był bliżej nieznanym Holender piszący w XV wieku; por. B. Kocowski, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Wrocław 1959, nr 1276-1284; L. Hain, *Repertorium bibliographicum*, t. 1-2, Stuttgart – Paris 1826-1838, s. 488-490 podaje siedemnaście wydań tego dzieła, co świadczy o jego popularności.

³⁹ BUWr I F 245, k. 81r-91v; BUWr I F 637, k. 85r-192v.

⁴⁰ BUWr I F 70, k. 1r-164v.

⁴¹ BUWr I F 245, k. 60r-79v; BUWr I F 297, k. 83r-123r.

⁴² BUWr I F 325, k. 1v-170; 177r-258v.

⁴³ BUWr I F 629, k. 1r-189v.

ne⁴⁴, liczne homilie autorów mniej znanych: Pseudo-Bonawentury⁴⁵, Paulina z Akwilei⁴⁶, Tomasza Palmeranusa⁴⁷, opata Ekberta⁴⁸, Mikołaja z Goranu⁴⁹, Mikołaja de Hannapisa⁵⁰, Mikołaja z Lyry⁵¹, Chryzostoma, kapłana praskiego⁵², Jana ze Strība⁵³, Henryka de Hassia seniora (Henricus Heinbuche de Langenstein)⁵⁴, Bertranda z Tours⁵⁵, Konrada z Brundelsheim (mnicha cysterskiego zwanego Soccus)⁵⁶, Mikołaja z Jeleniej Góry⁵⁷, spowiednika królowej Jadwigi, profesora Uniwersytetu Krakowskiego Jakuba Szczekny⁵⁸, Hieronima z Pragi⁵⁹, niemieckiego franciszkanina Ludwika⁶⁰, franciszkanina Antoniego z Wercelli⁶¹, dominikanina Wilhelma Peralda⁶², czy wręcz kaznodziejów anonimowych.

3.5. Sumy spowiednicze

Wśród rudzkich rękopisów liturgicznych cenne są kodeksy należące do literatury penitencjalnej: *Summa de poenitentia*⁶³ z pierwszej połowy XV wieku (ok. 1426 rok), będąca skróconą wersją sumy spowiedniczej dominikanina Pawła z Węgier, niegdyś profesora prawa w Bolonii⁶⁴, *De modo confessionis*⁶⁵, traktat o pokucie pochodzą-

⁴⁴ BUWr I F 297, k. 176r-282r; BUWr I Q 261, k. 1r-105v.

⁴⁵ BUWr I F 637, k. 1r-84v.

⁴⁶ BUWr I F 245, k. 16v-33r.

⁴⁷ BUWr I F 245, k. 1r-10v.

⁴⁸ BUWr I F 245, k. 147r-150v.

⁴⁹ BUWr I F 62, k. 1r-172v.

⁵⁰ BUWr I F 70, k. 165r-231v.

⁵¹ BUWr I F 71, k. 1r-229v.

⁵² BUWr I F 498, k. 1r-165v.

⁵³ BUWr I F 498, k. 266r-279v.

⁵⁴ BUWr I F 637, k. 198v-216r.

⁵⁵ BUWr I F 717 k. 1r-345v; BUWr I F 720, k. 1r-215v.

⁵⁶ BUWr I F 676, k. 1r-200v.

⁵⁷ BUWr I F 738, k. 35v-37r.

⁵⁸ BUWr I F 738, k. 39r-160r.

⁵⁹ BUWr I F 754, k. 275v-334r.

⁶⁰ BUWr I Q 266, k. 1v-74v i 171r-212v.

⁶¹ BUWr XV Q 1085, k. 1r-286v.

⁶² BUWr I Q 266, k. 75r-170v.

⁶³ BUWr I F 94, k. 171r-198v.

⁶⁴ S. Rybandt, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 54.

⁶⁵ BUWr I F 754, k. 153v-155v

cy od anonimowego autora⁶⁶, oraz *Poenitentiarius*, również dzieło anonimowego autora z 1419 roku⁶⁷.

W tej grupie rękopisów najcenniejszy i najbardziej znany jest kodeks *Summa de confessionis discretione*⁶⁸. Rękopis ten pochodzi z drugiej połowy XIII wieku lub z pierwszej połowy wieku XIV, zawiera 148 pergaminowych kart o wymiarach 25 cm × 18,5 cm. Pisany jest gotycką fakturą. Cały tekst pergaminowego kodeksu wykonany jest jedną ręką (z wyjątkiem niemieckich modlitw do Matki Boskiej dodanych w XV wieku⁶⁹). Każda stronica kodeksu obejmuje trzydzieści jeden wierszy, kolumna pisma ma 18,5 cm wysokości i 13,5 cm szerokości. Tytuły części i rozdziałów pisane są czerwoną farbą, inicjały rozdziałów mają wysokość dwóch wierszy i są czerwono obmalowane. Na kartach 1r-49v znajduje się suma spowiednicza, dzieło brata Rudolfa, podzielona na cztery części: pierwsza część poświęcona jest godności kapłaństwa i właściwemu sprawowaniu sakramentów, głównie Eucharystii i sakramentu pokuty (k. 1v-13r), druga część traktuje o trzech pierwszych przykazaniach Dekalogu (k. 13r-25r), część trzecia zwraca uwagę na kolejne przykazania Boże: od czwartego do dziesiątego (k. 25v-39r), czwarta zaś traktuje o sakramencie pokuty i warunkach jego skuteczności (k. 39v-49v).

Oprócz sumy spowiedniczej w tym samym klocek znajduje się jeszcze kilka perykop ewangelicznych (k. 50r-71r), kazanie św. Bernarda (k. 71v-72r) i kazanie brata Rudolfa o siedmiu pieczęciach (k. 73r-148v).

Dzieło brata Rudolfa zostało opublikowane⁷⁰, dyskutowano o pochodzeniu samego kodeksu i jego autora⁷¹, poddano kodeks analizie

⁶⁶ S. Rybandt, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 69; tenże, *Sredniowieczne opactwo Cystersów w Rudach*, dz. cyt., s. 138.

⁶⁷ BUWr I F 60, k. 127r-148r.

⁶⁸ BUWr I Q 160, k. 1r-49v.

⁶⁹ BUWr I Q 160, k. 72v.

⁷⁰ A. Franz, *Des Frater Rudolfs de officio Cherubyn*, „Theologische Quartalschrift” 78 (1906), s. 411-436; E. Karwot, *Katalog magii Rudolfa. Źródło etnograficzne z XIII wieku*, Wrocław 1955.

⁷¹ A. Franz, *Des Frater Rudolfs de officio Cherubyn*, art. cyt., s. 413-414; J. Klapper, *Deutscher Volksglaube in Schlesien in ältester Zeit*, „Mitteilungen der schles. Gesell. für Volkskunde” 17,1 (1915), s. 28.

jako źródło etnograficzne⁷², kaznodziejskie⁷³ i jako przykład literatury penitencjalnej⁷⁴. Wśród literatury penitencjalnej, coraz powszechniejszej w Kościele od Soboru Laterańskiego IV (1215 rok), rudzki rękopis jest dziełem o wyjątkowo oryginalnej treści, bez wątplenia najciekawszym w polskich zbiorach pocysterskich. W dziele tym doświadczony spowiednik udziela wskazówek młodemu kapłanowi, zwracając uwagę na grzeszne praktyki, o których można usłyszeć w konfesjonale.

Autor sumy koncentruje swoją uwagę na najważniejszych faktach z życia ludzkiego, jak: wesele, rodzenie, miłość, małżeństwo, praca domowa, zajęcia osobiste, i opisuje związane z tymi faktami praktyki magiczne, a więc grzeszne⁷⁵. Księga ta wskazuje grzechy, na które doświadczony spowiednik, brat Rudolf, zwracał uwagę mniej doświadczonemu spowiednikowi. Wśród tych grzechów widzimy bałwochwalstwo⁷⁶, które uprawiają kobiety przez magiczne praktyki związane z dziećmi, czary dziewcząt i złych kobiet⁷⁷ oraz magiczne zabiegi w celu osiągnięcia szczęścia⁷⁸.

Niezależnie od toczącej się dyskusji na temat samego pochodzenia dzieła i jego autora analiza sumy spowiedniczej brata Rudolfa z Rud może dostarczyć ważnych argumentów w dyskusji o zaangażowaniu się cystersów w duszpasterstwo parafialne w średniowieczu oraz o posługiwaniu cystersów ludności świeckiej w sakramencie pojednania⁷⁹. Dalsze badania nad tym rękopisem pozwolą zapewne na określenie stopnia wykorzystania tej księgi w duszpasterstwie.

3.6. Oracjonale

Mnich cysterski uczestniczył nie tylko w liturgii konwentualnej, lecz spędzał również czas na modlitwie osobistej. Świadectwem

⁷² *Tamże*.

⁷³ K. Bracha, *Katalog magii Rudolfa. (Na marginesie dotychczasowych prac)*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, pod. red. A.M. Wyrwy, J. Dobosza, Poznań 2000, s. 806-820.

⁷⁴ F. Wolnik, *Suma spowiednicza brata Rudolfa z Rud*, w: *Sakrament pokuty wobec problemów współczesności*, pod red. K. Glombika, Opole 2011, s. 91-97.

⁷⁵ BUWr I Q 160, c. X: E. Karwot, *dz. cyt.*, s. 20-37.

⁷⁶ BUWr I Q 160, c. VIII: E. Karwot, *dz. cyt.*, s. 19-23.

⁷⁷ BUWr I Q 160, c. IX: E. Karwot, *dz. cyt.*, s. 23-27.

⁷⁸ BUWr I Q 160, c. X: E. Karwot, *dz. cyt.*, s. 27-30.

⁷⁹ K. Bracha, *Katalog magii Rudolfa, art. cyt.*, s. 806-820.

prywatnej pobożności cystersów z Rud są zachowane modlitewniki (oracjonały)⁸⁰, zawierające bogactwo modlitw możliwych do wykorzystania przez mnichów⁸¹.

Wolne od wspólnotowych obowiązków chwile mnisi wykorzystywali zapewne na modlitwę osobistą, do której byli zobowiązani postanowieniami kapituły generalnej. Każdego roku kapituła generalna określała intencje, które należało polecać Bogu. W intencjach określonych przez kapitułę generalną cystersi-kapłani ofiarowali Msze Święte. Intencje te polecano Bogu w czasie mszalnych modlitw wstawienniczych, ale również w ramach modlitwy indywidualnej.

W 1264 roku kapituła generalna nakazała modlitwy w intencji Ojca Świętego i Kościoła: kapłani mieli w tych intencjach ofiarować trzy Msze Święte, mnisi, którzy nie byli kapłanami, odmawiali: *Veni Creator, Pater noster, Deus qui corda fidelium, Salve Regina* i orację *Concede misericors Deus*, a bracia konwersi: psalm *Miserere mei Deus, Pater noster* i *Ave Maria*⁸².

Zakonnicy cysterscy przez modlitwę osobistą przygotowywali się do przyjęcia Komunii Świętej. W piętnastowiecznym modlitewniku z Rud wśród wielu modlitw znajdujemy modlitwy przed komunią św.: *Hire Jesu Crist ewges licht*⁸³, *Hirre Jesu Christe König*⁸⁴, *Ich grusse dich schepper himelreichs und erden*⁸⁵, modlitwę do Boga Ojca *O altitudo divitiarum sapientiae et scientiae Dei*⁸⁶, modlitwę do Jezusa Chrystusa *Domine Jesu Christe, amator unice*⁸⁷ i modlitwę do Ducha Świętego *O sussis licht der herczin*⁸⁸, a także modlitwy przed

⁸⁰ BUWr I O 9; BUWr II F 22; BUWr I O 23; BUWr I O 42; BUWr I O 43; BUWr I O 49; BUWr I O 101.

⁸¹ F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 193-197.

⁸² Canivez, *Statuta*, III, s. 18, c. 3: *Pro sanctissimo patre nostro et sanctae romane Ecclesiae Summo Pontifice, et pro bono statu Ecclesiae sanctae Dei dicantur tres missae, una de Spiritu Sancto, alia de Beata Virgine, alia de pace, a singulis sacerdotibus ordinis universi; a singulis vero monachis qui non sunt sacerdotes, nec non ab unaquaque monialium de ordine „Veni Creator”, „Pater noster”, „Deus qui corda fidelium”, „Salve Regina”, collecte „Concede misericors Deus”; a singulis autem conversis: „Miserere mei Deus”, „Pater noster”, „Ave Maria” usque ad instantem Resurrectionem Domini dicatur omni die per ordinem universum.*

⁸³ BUWr I O 9, k. 60r-61r.

⁸⁴ BUWr I O 9, k. 102v.

⁸⁵ BUWr I O 9, k. 110r.

⁸⁶ BUWr I O 43, k. 140r-140v.

⁸⁷ BUWr I O 43, k. 141v.

⁸⁸ BUWr I O 9, k. 104v.

komunią św. zanoszone do Boga za wstawiennictwem Matki Bożej: *O sancta Maria Dei genitrix electa*⁸⁹, *Advenisti desiderabilis Domine*⁹⁰ i *Obsecro te Maria mater summe benignitatis*⁹¹. Po przyjęciu Komunii Świętej cystersi z Rud indywidualnie składali dziękczynienie Bogu, odmawiając modlitwy: *Hosanna sabaoth*⁹², *O liber Herre Jesu Christe*⁹³, *Stabat Mater Dolorosa*⁹⁴ i *O intemerata et in aeternum benedicta*⁹⁵. Piętnastowieczne modlitewniki zawierają również teksty modlitw do odmawiania w czasie podniesienia: *Ave verum corpus Domini* i *Ave sanguis salutaris*⁹⁶.

Modlitwy cystersów śląskich miały wymiar trynitarny, o czym świadczą: *Gratias ago omnipotentissime divinitatis*⁹⁷, *Oratio ad Deum* – „*O dulcissime Deus Domine et redemptoris meus, quando te videbo*”⁹⁸, *Oratio ad Deum* – „*Omne datum optimum*”⁹⁹ i *Orationes beati Augustini ad sanctam Trinitatem per ebdomadam*¹⁰⁰, oraz chrystocentryczny: modlitwy do oblicza Pańskiego: *Salve facies preclara*¹⁰¹, *Salve sancta facies*¹⁰², *Orationes ad Salvatorem*¹⁰³, *Orationes de membris Christi* – „*Domine Jesu Christe*”¹⁰⁴, *Oratio de sancta cruce* – „*Hec est illa crux beata*”¹⁰⁵, *Rhytmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi*¹⁰⁶, *Cursus de passione Domini nostri Jesu Christi*¹⁰⁷.

⁸⁹ BUWr IO 43, k. 142v.

⁹⁰ BUWr IO, k. 144r-144v.

⁹¹ BUWr IO 101, k. 12r.

⁹² BUWr IO 9, k. 110r.

⁹³ BUWr IO 9, k. 119v.

⁹⁴ BUWr IO 9, k. 126r.

⁹⁵ BUWr IO 43, k. 224v-225r.

⁹⁶ BUWr IO 101, k. 26v.

⁹⁷ BUWr IO 49, k. 118v-121v.

⁹⁸ BUWr IO 101, k. 6r.

⁹⁹ BUWr IO, k. 8r.

¹⁰⁰ BUWr IO, k. 14r-24r.

¹⁰¹ BUWr IO 49, k. 117v.

¹⁰² BUWr IO 49, k. 118r.

¹⁰³ BUWr IO 49, k. 118v-121v.

¹⁰⁴ BUWr IO 49, k. 121v.

¹⁰⁵ BUWr IO 101, k. 8v.

¹⁰⁶ BUWr IO 101, k. 127r-129r.

¹⁰⁷ BUWr IO 101, k. 103r-110r.

O maryjnym charakterze świadczą modlitwy: *Rhythmi de beata Virgine Maria* Conrada von Haimburg¹⁰⁸, *Oratio de beata Maria – „Ora virgo, nos illo pane celi dignos effici”*¹⁰⁹, *Oratio ante communionem ad beatam Mariam – „Obsecro te Marie mater summe benignitatis”*¹¹⁰, *Hore de beata Virgine* św. Bernarda z Clairvaux¹¹¹, *Cursus de compassione beate Virginis*¹¹², *Oratio de septem gaudiis beate Virginis – „Virgo templum trinitatis”*¹¹³, *Oratio evangelica de beata Virgine* Conrada von Haimburg¹¹⁴.

3.7. Origo humaniorum studiorum Raudae

W latach 1744-1816 cystersi z Rud prowadzili znane na całym Śląsku gimnazjum łańskie. W bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Nysie (obecnie w Bibliotece Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego) zachował się rękopis zatytułowany *Origo humaniorum studiorum Raudae Anno MDCCXLIV III nonas Nov.*

Manuskrypt pisany jest na papierze oprawnym w tekturę i szary papier. Zawiera 144 karty o wymiarach 332 mm × 215 mm, częściowo paginowane jednostronnie, a częściowo dwustronnie, i dwie karty niepaginowane.

Rękopis ten zawiera imienny wykaz uczniów, profesorów i mieszkańców konwiktu z lat 1744-1816. Księga pozwala na szczegółowe poznanie dziejów szkoły, jej struktury, rozkładu zajęć, liczby i pochodzenia uczniów. Ponadto zamieszczono tam, zwykle na zakończenie roku, informacje o najważniejszych wydarzeniach w szkole i w klasztorze. Cystersi rudzcy prowadzili: gimnazjum łańskie, studium filozoficzno-teologiczne i seminarium nauczycielskie¹¹⁵. Działalność ta przyczyniła się do wykształcenia śląskiej inteligencji

¹⁰⁸ BUWr I O 49, k. 122r-125v.

¹⁰⁹ BUWr I O 101, k. 9r.

¹¹⁰ BUWr I O 101, k. 12r.

¹¹¹ BUWr I O 101, k. 56r-63r.

¹¹² BUWr I O 101, k. 110v-119v.

¹¹³ BUWr I O 101, k. 120r-121v.

¹¹⁴ BUWr I O 101, k. 122r-122v.

¹¹⁵ H. Gerlic, *Szkoły cysterskie w Rudach*, w: *Cystersi w Rudach*, pod. red. F. Wolnika, Opole 2009, s. 113-146; tenże, *Udział cystersów rudzkich w kształceniu kadry nauczycielskiej na Śląsku w XVIII wieku*, w: *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław – Opole – Warszawa 2005, s. 405-426.

duchownej i świeckiej, wywarła więc znaczący wpływ na kulturę Śląska¹¹⁶.

To cenne źródło do dziejów szkolnictwa cysterskiego w Rudach zostało w znacznej części opublikowane w latach 1891 i 1892 przez B. Nietschego z okazji pięćdziesięciolecia Gimnazjum w Gliwicach¹¹⁷.

3.8. *Exercitia pietatis*

Przy istniejącym w Rudach w latach 1744-1816 przyklasztornym gimnazjum w 1747 roku została utworzona Sodalicja Mariańska. Erekcji sodalicji dokonał 17 lipca papież Benedykt XIV¹¹⁸. Początkowo zrzeszała ona pięćdziesięciu sześciu członków¹¹⁹. Do sodalicji mogli wstąpić najlepsi uczniowie, odznaczający się dobrymi wynikami w nauce i wyrobieniem duchowym¹²⁰.

Pierwszorzędnym celem sodalicji była praca nad pogłębieniem znajomości zasad chrześcijańskich wśród swoich członków, wdronienie ich do umiłowania pracy i dobrych obyczajów, ukształtowanie dobrego charakteru, a także głębokiego kultu Matki Bożej. Obowiązki członków sodalicji nie ograniczały się tylko do takich praktyk religijnych, jak spowiedź, komunie św., modlitwa, ale obejmowały również ich życie codzienne, zaprawiając do czynów miłosierdzia.

Zachował się cenny modlitewnik *Exercitia pietatis* przeznaczony dla członków sodalicji, opublikowany w roku założenia rudzkiej sodalicji. Jest on świadectwem formacji biblijno-liturgicznej, duchowości oraz wymagań stawianych członkom sodalicji.

Kalendarz zamieszczony w modlitewniku na poszczególne dni proponuje wspomnienie licznych świętych. Są to święci kalendarza

¹¹⁶ F. Wolnik, *Cysterskie ślady w kulturze Górnego Śląska*, dz. cyt., s. 94-96.

¹¹⁷ B. Nietsche, *Die lateinische Schule des Cistercienser-Kloster Rauden 1744-1816, eine Vorläuferin des katholischen Gymnasiums zu Gleiwitz*, „Jahresbericht des Königlichen katholischen Gymnasiums zu Gleiwitz” 1891-1892, s. 3-74.

¹¹⁸ Biblioteka Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, *Origo humaniorum studiorum Raude, anno MDCCXLIV*, s. 8: *Anno eodem 17 julii producta est comoedia de S. Alexio qui ex occasione Congregationis sub titulo Immaculatae Conceptionis B.V.M a Sanctissimo D.N. Benedicto hujus nominis XIV Summo Pontifice Concessae Primis sodalibus proxime post sollemnem Introductionem (que fuit 56 hujus) in paradigma puritatis propositus est.*

¹¹⁹ S. Steffen, *Die Pflege der Wissenschaften und des Unterrichtes in der Abtei Rauden*, „Cistercienser-Chronik” 32,377 (1920), s. 137.

¹²⁰ L. Piechnik, *Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, „Nasza Przeszłość” 7 (1958), s. 44.

ogólnokościelnego, śląskiego, wielu jest świętych cysterskich, jak również postaci biblijnych Starego i Nowego Testamentu. W kalendarzu wspomniano też liczne wydarzenia zbawcze z życia Jezusa Chrystusa i osób Mu towarzyszących.

Korzystając z modlitewnika *Exercitia pietatis*, sodalis mogli odmawiać oficja: o Najświętszej Trójcy¹²¹, o Najświętszej Eucharystii¹²², o Duchu Świętym¹²³, o Świętym Krzyżu¹²⁴, o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny¹²⁵, o św. Annie¹²⁶, o św. Józefie¹²⁷, o Aniele Stróżu¹²⁸, o św. Janie Nepomucenie¹²⁹, o św. Benedykcie¹³⁰, o św. Bernardzie¹³¹, o św. Barbarze¹³², o św. Marii Magdalenie¹³³, o Wszystkich Świętych¹³⁴ i oficjum za zmarłych¹³⁵. Mogli również śpiewać litanie: do Trójcy Świętej¹³⁶, do Najświętszego Imienia Jezus¹³⁷, Loretańską do Matki Bożej¹³⁸, do św. Józefa¹³⁹, do Świętych Aniołów¹⁴⁰, do św. Bernarda¹⁴¹ i do Wszystkich Świętych¹⁴².

3.8.1. Biblijne wzorce w wychowaniu sodalisów

W kalendarzu zamieszczonym w modlitewniku wśród licznych świętych kalendarza ogólnokościelnego i świętych pochodzenia cysterskiego, zauważa się wiele dni poświęconych postaciom i wydarzeniom biblijnym.

¹²¹ *Exercitia pietatis*, dz. cyt., s. 141-145.

¹²² *Tamże*, s. 153-158.

¹²³ *Tamże*, s. 175-179.

¹²⁴ *Tamże*, s. 179-184.

¹²⁵ *Tamże*, s. 204-209.

¹²⁶ *Tamże*, s. 238-242.

¹²⁷ *Tamże*, s. 243-245.

¹²⁸ *Tamże*, s. 249-253.

¹²⁹ *Tamże*, s. 263-267.

¹³⁰ *Tamże*, s. 274-279.

¹³¹ *Tamże*, s. 280-284.

¹³² *Tamże*, s. 293-297.

¹³³ *Tamże*, s. 300-304.

¹³⁴ *Tamże*, s. 331-339.

¹³⁵ *Tamże*, s. 400-407.

¹³⁶ *Tamże*, s. 145-158.

¹³⁷ *Tamże*, s. 158-162.

¹³⁸ *Tamże*, s. 209-212.

¹³⁹ *Tamże*, s. 246-248.

¹⁴⁰ *Tamże*, s. 253-257.

¹⁴¹ *Tamże*, s. 281-287.

¹⁴² *Tamże*, s. 349-354.

Kult świętych Starego Testamentu łączył się z pojęciem świętości skoncentrowanej na wezwaniu przez Boga i zleceniu pewnej misji. W takim rozumieniu święty to człowiek, który jest wierny swojemu posłannictwu¹⁴³. Kalendarz 31 marca wymienia proroka Amosa, 10 kwietnia – proroka Ezechiela, 10 maja – proroka Joba, 1 lipca – kapłana Aarona, 4 lipca – proroków Ozeasza i Aggeusza, 4 lipca – proroka Izajasza, 20 sierpnia – proroka Samuela, 1 września – prorokinię Annę, która w czasie ofiarowania Jezusa przybyła do świątyni, 4 września – Mojżesza, prawodawcę i proroka, 6 września – proroka Zachariasza, 5 listopada – Zachariasza, kapłana i proroka, ojca św. Jana Chrzciciela, 1 grudnia – proroka Nahuma, 3 grudnia – proroka Sofoniasza, 16 grudnia – trzech młodzieńców: Ananiasza, Azariasza i Michaela, natomiast 29 grudnia – Dawida, króla i proroka.

Zgodnie z kalendarzem członkowie sodalicyj wspominali też liczne wydarzenia z życia Jezusa Chrystusa, Jego Matki i innych postaci biblijnych. Pierwszego stycznia wspomniano Obrzezanie Jezusa, 7 stycznia – Powrót Jezusa z ucieczki do Egiptu w siódmym roku życia, 25 marca – Zwiastowanie NMP w roku 4052¹⁴⁴, 25 maja – Joannę, żonę Chuzy, 2 lipca – Nawiedzenie NMP, 3 sierpnia – Znalezienie ciała św. Szczepana, pierwszego męczennika, 6 sierpnia – Przemienienie Jezusa na górze Tabor, 29 sierpnia – Ścięcie św. Jana Chrzciciela w roku 31, 8 września – Narodzenie NMP, 14 września – Podwyższenie Krzyża Świętego, 21 listopada – Prezentację NMP w świątyni jerozolimskiej, 26 grudnia – św. Szczepana, pierwszego męczennika, 28 grudnia – Niewinnych Młodzianków.

3.8.2. Święci cysterscy

Kalendarz z modlitwenika *Exercitia pietatis* zawiera imiona wielu zakonników cysterskich, wskazanych młodzieży z sodalicyj jako wzór do naśladowania. Często są to prości mnisi będący braćmi konwersami. Cysterska duchowość, oparta na *Regule* św. Benedykta, ukształtowała licznych świątobliwych mnichów. Dążenie do świętości uznawano u cystersów za podstawowy obowiązek każdego wstępującego do zakonu, a postępowanie w tym dążeniu i osiągnięcie heroicz-

¹⁴³ B. Nadolski, *Liturgia*, t. 1, dz. cyt., s. 156.

¹⁴⁴ Kalendarz zachowuje żydowską rachubę czasu.

ności cnót – za rzecz naturalną. Dlatego w zakonie cysterskim nie propagowano świętobliwych mnichów, nie zabiegano też o przeprowadzenie kanonizacji członków własnego zakonu¹⁴⁵ i wiele postaci umierających w opinii świętości pozostawało w ukryciu, ich świętość zaś znana była tylko Bogu. W historii Kościoła otrzymał od rodziny cysterskiej ok. 850 świętych i błogosławionych¹⁴⁶. Wśród nich byli pierwsi ojcowie zakonu cysterskiego, a także cysterscy zakonnicy z okresu średniowiecza, związani z opactwami polskimi i śląskimi.

W kalendarzu z modlitewnika *Exercitia pietatis* możemy naliczyć ok. 220 postaci pochodzących z cysterskiego zakonu. Kalendarz ten jest więc ważnym źródłem do badań nad kultem świętych w tym zgromadzeniu.

3.8.3. Święty patron wzorcem wychowania w sodalicii w Rudach

Modlitewnik wskazuje sodalisom postacie świętych patronów, wspomoczeni osób, instytucji, osób, miast, prowincji, stowarzyszeń, zawodów, orędowników w różnych potrzebach i sytuacjach życiowych.

Ósmego stycznia czczono *Laurentii Justiniani Patroni in dol. gut.*, 11 stycznia – św. Teodolfa opata, patrona w czasie głodu, ubóstwa i nędzy; 17 stycznia – św. Antoniego Pustelnika, patrona chroniącego przed złym duchem; 20 stycznia – świętych Fabiana i Sebastiana, patronów chroniących przed zarazą; sodalisi odmawiali modlitwę *Ad Sanctum Sebastianum, Patronum contra Pestem*¹⁴⁷; 21 stycznia – św. Agnieszkę, patronkę dziewczyc; 3 lutego – św. Błażeja, biskupa i męczennika; młodzież odmawiała modlitwę *Ad Sanctum Blasium Episcopum et Martyrem, Patronum contra dolores colii et gutturis*¹⁴⁸. Piątego lutego czczono św. Agatę, dziewicę, patronkę chroniącą przed ogniem; 9 lutego – św. Apolonię, dziewicę i męczennicę, patronkę chorób zębów; młodzież odmawiała modlitwę

¹⁴⁵ Por. K. Świzek, *Błogosławiony Wincenty Kadłubek*, w: *Polscy święci*, pod. red. J. Bara, t. 2, Warszawa 1983, s. 53, 60.

¹⁴⁶ I. Kołodziejczyk, *Duchowość cysterska*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1, dz. cyt., s. 123.

¹⁴⁷ *Exercitia pietatis*, dz. cyt., s. 324-325.

¹⁴⁸ *Tamże*, s. 323.

*Ad S. Apolloniam Virginem et Martyrem, Patronam contra dolorem dentium*¹⁴⁹. Czternastego lutego czczono św. Walentego, prezbitera, patrona chroniącego przed padaczką; modlitewnik zawiera modlitwę *Ad S. Valentinum Presbyterum, Patronum contra morbum caducum*¹⁵⁰. Ponadto 26 lutego – św. Porfiriana, biskupa, patrona chroniącego przed suszą; 27 lutego – św. Juliana, męczennika, patrona chroniącego przed podagrą; 1 kwietnia – św. Walryka opata, patrona chroniącego przed szarańczą; 3 kwietnia – św. Józefa wyznawcę, patrona poetów; 7 kwietnia – św. Alberyka wyznawcę, patrona w czasie głodu; 14 kwietnia – św. Ludwinę dziewicę, *Pat. Infr. Sing.*; 4 maja – św. Floriana, patrona chroniącego od pożaru; modlitewnik zawiera modlitwę *Ad S. Florianum Martyrem, Patronum contra ignem devastantem*¹⁵¹. Dziesiątego maja czczono św. Izydora wyznawcę, patrona rolników; 11 maja – św. Majola opata, patrona chroniącego przed chorobą oczu; 16 maja – św. Jana Nepomucena męczennika, patrona dobrego imienia; 25 maja – św. Urbana, papieża, patrona chroniącego przed burzą i gradem; 9 czerwca – św. Wenturę wyznawcę, patrona farbiarzy; 10 czerwca – św. Oliwę dziewicę, *Patronae contra tent. carnis*; 19 czerwca – św. Romualda wyznawcę, patrona kuśnierzy; 22 czerwca – św. Paulina wyznawcę, patrona ogrodników; 5 lipca – św. Wilhelma biskupa, patrona rzeźników; 23 lipca – św. Liboriusza biskupa, patrona przeciw kamicy żółciowej; modlitewnik zawiera modlitwę *Ad S. Liborium Episcopum, Patronum contra calculum*¹⁵². Piętnastego października oddawano cześć św. Jadwidze księżnej, patronce Śląska; 13 grudnia – św. Otylii dziewicy, patronce chroniącej od chorób oczu. Czternastego grudnia czczono św. Nikazego biskupa, *Patroni contra mures et familia*; 19 grudnia – św. Adjuta, patrona winiarzy.

3.8.4. Kult wybranych świętych

3.8.4.1. Kult bł. Benigny, męczennicy

Błogosławiona Benigna, prawdopodobnie mniszka klasztoru w Trzebnicy, męczennica z czasu najazdu tatarskiego, zginęła

¹⁴⁹ *Tamże*, s. 326.

¹⁵⁰ *Tamże*, s. 324.

¹⁵¹ *Tamże*.

¹⁵² *Tamże*, s. 323.

w obronie wiary i cnoty czystości w 1241, 1258¹⁵³ lub w 1259 roku¹⁵⁴. Kalendarz z modlitewnika sodalicii *Exercitia pietatis* pod datą 20 czerwca notuje: *Benignae virg. et mart. S.O.C. Wratislaviae monast. à Tataris crudeliter occisae*¹⁵⁵.

Oddawano jej cześć bez formalnego procesu kanonizacyjnego. Otoczona była kultem lokalnym we Wrocławiu, a szczególnie w diecezji wrocławskiej, gdzie spoczywają jej relikwie¹⁵⁶. Rudzkie średniowieczne rękopisy liturgiczne nie potwierdzają jej kultu¹⁵⁷.

3.8.4.2. Kult św. Wilgefortis, dziewicy i męczennicy

Kalendarz z modlitewnika *Exercitia pietatis* wspomina 19 lipca św. Wilgefortis, dziewicę i męczennicę¹⁵⁸. Św. Wilgefortis, zwana też Kummernis, czczona była jako patronka nieudanych małżeństw. Przywoływana była również w przypadku niepłodności oraz miała zapobiec nieszczęśliwym wypadkom kobiet ciężarnych. Jej orędownictwo chroniło także plony przed suszą i nieurodzajem. W ikonografii przedstawiana była jako ukrzyżowana kobieta z brodą. Mimo negatywnej opinii Kościoła jej kult rozprzestrzenił się w całej Europie już w średniowieczu po pierwszej wyprawie krzyżowej. Na Zachodzie wspomniana była 20 lipca¹⁵⁹. Jej kult rozprzestrzenił się na Śląsku za przyczyną Czech¹⁶⁰. Współcześnie głównym ośrodkiem kultu św. Wilgefortis w Polsce są Wambierzyce, gdzie w pięćdziesiątej siódmej kaplicy kalwaryjskiej znajduje się rzeźba tej świętej.

¹⁵³ T. Fitych, *Błogosławiona Benigna*, w: *Bitwa legnicka. Historia i tradycja*, pod red. W. Korty, Wrocław 1994, s. 402.

¹⁵⁴ H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1995, s. 138; *ciż, Księga imion i świętych*, t. 1, Kraków 1997, s. 411.

¹⁵⁵ *Exercitia pietatis*, *dz. cyt.*, s. 13.

¹⁵⁶ A. Ciesielski, *Benigna*, w: *Hagiografia polska*, pod red. R. Gustawa, t. 1, Poznań 1971, s. 117-122; tenże, *Benigna*, w: *Nasi święci. Polski słownik hagiograficzny*, pod red. A. Witkowskiej, Poznań 1995, s. 107-111; M. Daniluk, *Benigna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, *dz. cyt.*, k. 271; J. Pater, *Święci w dziejach Śląska*, Wrocław 1997, s. 23; J. Swastek, *Kult świętych w diecezjach diecezji wrocławskiej*, w: *Miejsce i rola Kościoła wrocławskiego w dziejach Śląska*, pod red. K. Matwijowskiego, Wrocław 2001, s. 190.

¹⁵⁷ F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, *dz. cyt.*, s. 420-421.

¹⁵⁸ *Exercitia pietatis*, *dz. cyt.*, s. 15.

¹⁵⁹ H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 6, Kraków 2007, s. 126.

¹⁶⁰ D. Simonides, J. Hajduk-Nijakowska, *Opowiadania ludowe*, w: *Folklor Górnego Śląska*, pod red. D. Simonides, Katowice 1989, s. 370.

Umieszczenie legendarnej świętej w kalendarzu modlitewnika rudzkiej sodalicii mariańskiej *Exercitia pietatis* jest ważnym śladem jej kultu na ziemi raciborskiej.

W Rudach w XVIII wieku dzień 19 lipca był świętem wolnym od pracy¹⁶¹, a obchodom św. Wilgefortis (Kümmernis) towarzyszyła procesja z kościoła konwentalnego do kaplicy cmentarnej, połączona z kazaniem i Mszą Świętą¹⁶².

3.8.4.3. Kult św. Urszuli męczennicy

Już w XIII wieku, szczególnie u cystersów linii altenberskiej (Łekno, Łąd, Obra), rozpowszechniony był kult św. Urszuli i jej towarzyszek¹⁶³, które wspomniano zawsze 21 października¹⁶⁴.

W średniowiecznych kalendarzach śląskich cystersów św. Urszula nie jest wymieniona imiennie, jednak 21 października wysokim, dwunastolekcyjnym kultem czci się jedenaście tysięcy dziewic. Chociaż nie pojawia się imię Urszuli, chodzi zapewne o kult tych samych męczennic z czasów prześladowania Dioklecjana, o których od X wieku twierdzono, że było ich 11 tys. W tym samym X wieku wśród tych męczennic na pierwszym miejscu zaczęto wymieniać św. Urszulę¹⁶⁵.

Kalendarz z modlitewnika *Exercitia pietatis* pod datą 21 października wymienia imię św. Urszuli i podaje Kolonię jako miejsce oraz rok 383 jako datę męczeństwa świętej i jej towarzyszek¹⁶⁶.

3.8.4.4. Kult św. Walentego męczennika

Rudy są jednym z miejsc, gdzie żywy jest kult św. Walentego męczennika. Dowodem kultu św. Walentego są relikwie w postaci kawałka kości przechowywane w poświęconym relikwiarzu, umiesz-

¹⁶¹ Opat Bernard II (1696-1716) zarządził, że obok świąt świętych Pańskich w ciągu roku obchodzone będą cztery święta: św. Franciszka Ksawerego, św. Izydora, św. Urbana i św. Wilgefortis; por. A. Potthast, *Historia dawnego klasztoru Cystersów w Rudach na Górnym Śląsku*, dz. cyt., s. 98.

¹⁶² A. Potthast, *Historia dawnego klasztoru Cystersów w Rudach na Górnym Śląsku*, dz. cyt., s. 98.

¹⁶³ M.G. Borkowska, *Kult liturgiczny św. Urszuli w Polsce do XVI wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 14,2 (1966), s. 109-198.

¹⁶⁴ H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię*, dz. cyt., s. 516.

¹⁶⁵ O rozwoju legendy o św. Urszuli zob. *tamże*, s. 515-516.

¹⁶⁶ *Exercitia pietatis*, dz. cyt., s. 24: *Ursulae cum 11000. VV. et MM. Coloniae a. 383.*

czonym w bocznym ołtarzu św. Floriana¹⁶⁷. Przechowywanie i oddawanie czci szczątkom świętych jest jedną z cech pobożności szczególnie popularnej w okresie średniowiecza¹⁶⁸. Obecnie trudno ustalić pochodzenie rudzkich relikwii św. Walentego i okoliczności ich sprowadzenia do Rud.

W średniowiecznej liturgii cystersów św. Walenty otaczany był wysokim kultem. Rudzki kalendarz liturgiczny zachowany w *Liber ordinarius* nakazuje w tym dniu celebrować liturgię w rycie *commemoratio*¹⁶⁹.

Postać św. Walentego i dzień 14 lutego był obecny w świadomości mnichów rudzkich i młodzieży rudzkiego gimnazjum. Członkowie Sodalicji Mariańskiej odmawiali modlitwę *Ad S. Valentinum Patronum contra morbum Caducum*¹⁷⁰.

3.8.4.5. Kult św. Jana Nepomucena

Św. Jan z Pomuk, urodzony ok. 1350 roku praski duchowny, jeden z najbardziej popularnych świętych od Alzacji po Polskę, czczony jako opiekun mostów, orędownik w czasie powodzi, patron niewinnie podejrzanych oraz patron tajemnicy spowiedzi¹⁷¹, intensywnie czczony był również w Rudach. Dowodem miejscowego kultu Jana Nepomucena jest kaplica boczna pw. św. Jana Nepomucena w klasztornej kościele. Obraz w ołtarzu tej kaplicy przedstawia aniołów unoszących ciało św. Jana Nepomucena¹⁷². Późnobarokowa kamienna figura św. Jana Nepomucena, będąca kolejnym dowodem kultu świętego, stoi przy drodze, pod drzewem, nieopodal zachodniej fasady kościoła i zabudowań poklasztornych¹⁷³.

Uczniowie rudzkiego gimnazjum, członkowie sodalicyj, na co dzień spotykali się więc z wyobrażeniem św. Jana Nepomucena, mogli też zanosić do niego modlitwy. Sodalisi, korzystając z modlitew-

¹⁶⁷ G. Wawoczny, *Skarby lasów rudzkich*, Racibórz 2003, s. 10.

¹⁶⁸ J. Kracik, *Relikwie*, Kraków 2002.

¹⁶⁹ BUWr I O 59, k. 15v; F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, dz. cyt., s. 213.

¹⁷⁰ *Exercitia pietatis*, dz. cyt., s. 324.

¹⁷¹ H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię*, dz. cyt., s. 306; H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 3, Kraków 1998, k. 227-229.

¹⁷² G. Wawoczny, *Skarby lasów rudzkich*, dz. cyt., s. 11.

¹⁷³ A. Gałęcka-Paduchowa, *Kapliczki przydrożne ziemi raciborskiej*, Katowice 1997, s. 86.

nika *Exercitia pietatis*, odmawiali oficjum o św. Janie Nepomucenie i litanie do św. Jana Nepomucena¹⁷⁴.

Kalendarz z modlitewnika *Exercitia pietatis* 16 maja wspomina też św. Jana Nepomucena męczennika jako patrona dobrego imienia¹⁷⁵.

3.8.4.6. Kult św. Dyzmy

Dyzma to legendarne imię Dobrego Łotra, nawracającego się na krzyżu (Łk 23,39-43). W gruncie rzeczy nie wiadomo nawet, jakie imię nosił. Czczono go jako patrona skazanych na śmierć. Bardziej trwała okazała się cześć jako orędownika przy wzbudzaniu żalu za grzechy. Od średniowiecza był on podawany za przykład nawrócenia i uważany za orędownika pokutujących za swoje grzechy. Kult Dobrego Łotra odrodził się w okresie kontrreformacji. W Kościele wschodnim czczono tego świętego 23 marca, Zachód przydzielił na jego wspomnienie dzień 25 marca¹⁷⁶.

Modlitewnik sodalisów *Exercitia pietatis* zawiera trzy modlitwy do Dobrego Łotra: *Gemina devotio ad duos Sanctos S. Judam Apostolum et Dismam poenitentem Latronem*¹⁷⁷, *Devotio ad S. Dismam poenitentem Latronem*¹⁷⁸ i *alia ad S. Dismam*¹⁷⁹.

Zachowany księgozbiór z opactwa z Rud jest świadectwem wysokiej kultury umysłowej mnichów, uroczyście celebrowanej liturgii, głębokiej duchowości i pobożności, ważnym źródłem do badań dla historyków różnych dziedzin, szczególnie dla historyków liturgii, duchowości, historyków sztuki, kultury, hagiografów, etnografów czy historyków edukacji na Śląsku.

Księgozbiór, częściowo już poddany analizie, może być zachętą do dalszych badań.

¹⁷⁴ *Exercitia pietatis*, dz. cyt., s. 263-273.

¹⁷⁵ *Tamże*, s. 10: *Joannis Nepom. M. Canonici Pragensis, Patroni Famae et boni Nominis*; szerzej zob.: F. Wolnik, *Służba Boża w rudzkim opactwie Cystersów*, dz. cyt., s. 84-84.

¹⁷⁶ H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, dz. cyt., s. 90.

¹⁷⁷ *Exercitia pietatis*, dz. cyt., s. 306-307.

¹⁷⁸ *Tamże*, s. 309-310.

¹⁷⁹ *Tamże*, s. 310.